

DOSSIER

Les associacions:
passat, present i futur.

L'espai associatiu de la immigració no comunitària

Juan de la Haba Morales

Des de mitjan anys 80, el Baix Llobregat s'ha anat configurant com una comarca de destí per a l'anomenada immigració no comunitària; d'aquesta manera s'inscrivien en l'espai migratori europeu. En l'actualitat, la immigració internacional instal·lada en la comarca representa aproximadament un 2% del total de la població baixllobregatina, és a dir, uns 12.000-13.500 efectius de molt diverses nacionalitats, encara que un 60% correspon a la immigració procedent de països no comunitaris, principalment del Marroc (un 37% del total de la població estrangera). El volum de treballadors estrangers sobre el total de població activa varia entre el 2 i el 4%, mentre que l'alumnat estranger escolaritzat a la xarxa de centres escolars del Baix Llobregat representa prop d'un 2% del conjunt de la població escolar (2.146 alumnes estrangers en el curs 98-99, 1.560 dels quals eren no comunitaris). Per altra banda, aquesta immigració presenta unes taxes de feminització dispar: del 38% aproximadament que hi ha entre el col·lectiu marroquí al 50% de l'asiàtic o el 60% i més entre els diferents grups llatinoamericans.

El cas específic de Molins de Rei no s'allunya massa d'aquestes dades del conjunt comarcal, en quant a la composició de la població estrangera segons les nacionalitats de procedència, el seu pes sobre la població activa, etc. Molins de Rei, juntament amb Sant Boi del Llobregat o Sant Vicenç dels Horts, va ser, històricament, una de les primeres localitats en rebre immigració procedent del Marroc, a la dècada del 1960. Es tractava aleshores d'una "immigració circular", amb un alt grau de mobilitat, temporal i de caràcter fonamentalment laboral. Tanmateix, al llarg de la dècada del 1990 i en termes comparatius amb la resta de municipis del Baix Llobregat, Molins de Rei ocupa una posició inferior en termes del percentatge de població estrangera resident en el seu territori (del 0,6% l'any 1996, del 0'8% el 1999), tot i que amb una clara tendència a augmentar gradualment, especialment en el col·lectiu marroquí. En el següents quadres es poden veure algunes de les característiques socio-demogràfiques d'aquest component de la població local.

Quadre 1: Població estrangera empadronada a Molins de Rei. 1996, 1998 i 1999

Procedències	1996			1998			1999*			
	Total	Homes	Dones	Total	Homes	Dones	Total	Homes	Dones	%
N. d'Àfrica	41	21	20	61	41	20	79			0'39
Marroc	41	21	20	58	38	20	73	-	-	0'36
Mauritània	0	0	0	0	0	0	1	-	-	-
Líban	0	0	0	1	1	0	1	-	-	-
Egipte	0	0	0	2	2	0	1	-	-	-
Sàhara	0	0	0	0	0	0	3	-	-	-
C. i S. Amèrica	24	9	14	22	6	16	20			0'10
Perú	3	1	2	2	1	1	3	-	-	-
Uruguai	0	0	0	1	1	0	1	-	-	-
Argentina	7	3	4	2	0	2	1	-	-	-
Brasil	0	0	0	1	0	1	1	-	-	-
Colòmbia	2	0	2	5	1	4	4	-	-	-
Cuba	3	1	2	3	0	3	0	-	-	-
Equador	0	0	0	6	2	4	3	-	-	-
Xile	6	4	2	1	0	1	1	-	-	-
R. Dominicana	2	1	1	0	0	0	2	-	-	-
Costa Rica	0	0	0	1	1	0	1	-	-	-
Honduras	1	0	1	0	0	0	0	-	-	-
Nicaragua	0	0	0	0	0	0	3	-	-	-

L'espai associatiu de la immigració no comunitària

Juan de la Haba Morales

Àsia	5	4	1	9	6	3	9		0'04
Xina	4	3	1	6	3	3	7	-	-
Japó	1	1	0	1	1	0	1	-	-
Indonèsia	0	0	0	2	2	0	1	-	-
Amèrica del N.	1	0	1	3	1	2	3		0'01
Estats Units	1	0	1	3	1	2	3	-	-
Europa	30	14	16	2	1	1	36		0'18
Alemanya	9	5	4	-	-	-	10	-	0'05
França	11	4	7	-	-	-	7	-	0'03
Portugal	4	2	2	-	-	-	5	-	0'02
Països Baixos	2	2	0	-	-	-	7	-	0'03
Regne Unit	1	0	1	-	-	-	3	-	-
Itàlia	2	1	1	-	-	-	3	-	-
Irlanda	1	0	1	-	-	-	0	-	-
Finlàndia	0	0	0	1	0	1	1	-	-
Andorra	0	0	0	1	1	0	1	-	-
Altres	7	4	3	1	0	1	12	-	0'06
Total	108	53	55	-	-	-	160		0'80

(Font: Elaboració pròpia a partir del Cens de 1996 i del Padrons municipals. (*) A data de 30-11-99)

Quadre 2: Estructura d'edats de la població estrangera empadronada a Molins de Rei (1996)

	< 14 anys	15 a 24 anys	25 a 39 anys	40 a 49 anys	50 a 64 anys	65 i mes anys
Marroquins	14'3%	14'3%	33'3%	9'5%	9'5%	9'5%
Total estrangers	17'0%	18'9%	22'6%	15'1%	9'4%	7'5%

(Font: Elaboració pròpia a partir del Cens de 1996).

Quadre 3: Sol·licituds de residència per Molins de Rei. 1992, 1995, 1998

Nacionalitat	1992				1995				1995			
	< 14	14-25	25-65	>65	< 14	14-25	25-65	>65	< 14	14-25	25-65	>65
Argentina	0	0	2	0	0	0	3	0	0	0	0	0
Marroc	0	0	0	0	3	5	4	0	16	7	22	0
Perú	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Xina	0	0	2	0	2	0	1	0	0	1	8	0

(Font: Elaboració pròpia a partir de dades de la Subdelegació del Govern a Barcelona).

Quadre 4: Alumnes estrangers matriculats a Molins de Rei per nivells escolars i àrees de procedència. Curs 1998-1999

Nivells	CEE	Resta Europa	Magrib*	C. i S. Amèrica	Àsia i Oceania	Total estranger	Total alumnes
Infantil	0	0	0	0	0	0	767
Primària	0	0	6	0	0	6	1.186
ESO	1	0	3	2	1	5	1.091
BUP	0	0	0	0	0	0	155
Batxillerat	0	0	1	0	0	1	350
FP	0	0	0	0	0	0	0
CFGM	0	0	0	0	0	0	85
CFGS	0	0	0	0	0	0	132
Totals	1	0	10	2	1	12	3.766

(Font: Elaboració pròpia a partir de dades del Departament d'Ensenyament. (*) En el Curs 1999-2000 l'alumnat d'origen magribí escolaritzat puja a 26 alumnes: 3 a infantil, 13 a primària i 10 a secundària).

La realitat immigratòria cada vegada es consolida més.

En termes generals, podem considerar que la immigració no comunitària a Molins de Rei segueix de prop les tendències avui dominats en el conjunt del Baix Llobregat. En aquest sentit, la panoràmica comarcal ens presenta una realitat migratòria cada vegada més consolidada i, alhora, més diversificada i complexa. Avui estem davant una immigració d'instal·lació i no ja provisional o circular; s'ha produït, a més, una ampliació de la base social de la emigració internacional, especialment de la marroquina, amb una major diversificació de les capes socials de procedència i de les qualificacions professionals. Es tracta, de manera creixent, d'una *immigració familiar*, que s'ha anat dispersant pel territori comarcal i entre la que s'està produint una progressiva diferenciació social interna. Tot això accentua el caràcter múltiple, heterogeni, que tenen les dinàmiques migratòries.

La panoràmica comarcal ens presenta una realitat migratòria cada vegada més consolidada i, alhora, més diversificada i complexa. Avui ens trobem davant una immigració de poblament i no ja provisional o circular; s'ha produït, a més, una ampliació de la base social de l'emigració internacional, especialment de la marroquina, amb una major diversificació de les

capas socials de procedència i de les qualificacions professionals. Es tracta, de manera creixent, d'una *immigració familiar*, que s'ha anat dispersant pel territori comarcal i entre la qual s'està produint una progressiva diferenciació social interna. Tot això accentua el caràcter múltiple, heterogeni, que tenen les dinàmiques migratòries.

Amb el desenvolupament d'aquestes tendències, es fa cada vegada més peremptori conèixer quines són les dinàmiques comunitàries i d'estructuració interna entre les diverses poblacions immigrants al Baix Llobregat. Atès que no podem fer una anàlisi global d'aquesta qüestió, hem intentat una primera aproximació a partir de l'estudi del col·lectiu marroquí i basada en dos aspectes: la vida associativa i les pràctiques religioses.¹

Tal com intentarem de mostrar en els següents apartats, basant-nos en les informacions recollides i en les observacions realitzades sobre el terreny, el desenvolupament dels diferents indicadors de les formes de cohesió de la població immigrant (associacionisme, expressions religioses, infraestructura comercial, etc.) permeten parlar de la progressiva organització d'un teixit social immigrant que intenta cobrir algunes de les necessitats bàsiques (fonamentalment de tipus cultural), alhora que articulen una sociabilitat més densa:

En termes generals, podem considerar que la immigració no comunitària a Molins de Rei segueix de prop les tendències avui dominats en el conjunt del Baix Llobregat.

lentament s'ha desplegat una infraestructura de centres de culte musulmà que puntuen el conjunt del territori comarcal; també es va estenent el teixit comercial "ètnic", principalment a partir de les carnisseries *halal*² i els comerços d'alimentació, i, en menor mesura, a través dels bars,

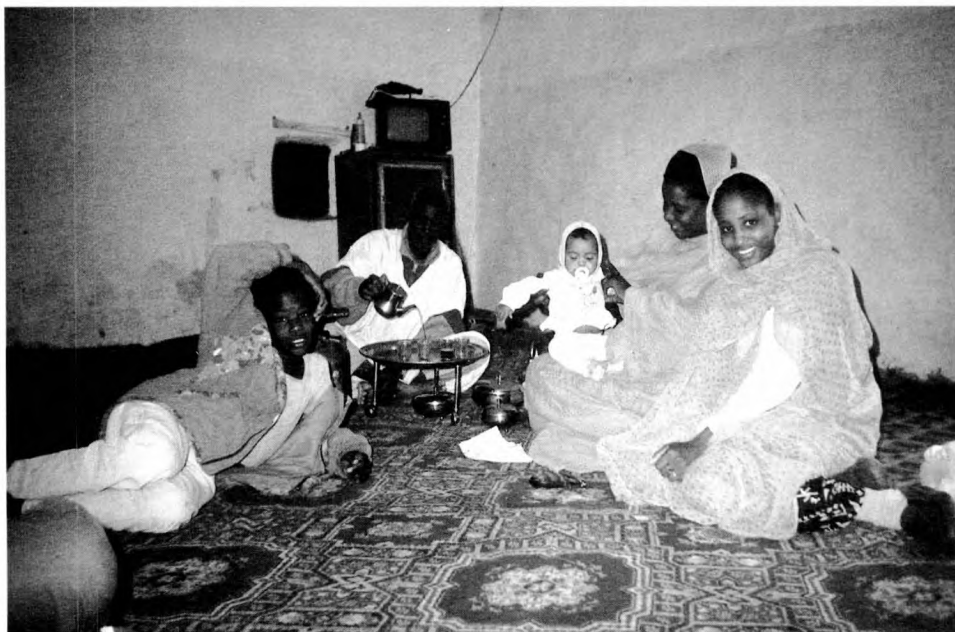
L'espai associatiu de la immigració no comunitària

Juan de la Haba Morales

teteries, cafès o restaurants, perruqueries, etc.

No obstant això, el desenvolupament d'aquests aspectes no permet parlar de la conformació d'una *comunitat*

o, per contra, en faciliten la incorporació a la societat local receptora? Malgrat el que hem apuntat més amunt, és a dir, el fet que no puguem parlar pròpiament d'una *comunitat* marroquina ni musulmana al Baix

La immigració familiar creix i es dispersa pel territori. Una família en el seu país d'origen.

immigrant marroquina en el sentit estricte del terme, com sovint apareix en les representacions recollides entre diversos interlocutors amb els quals s'ha mantingut contacte. És a dir, com si es tractés d'un actor col·lectiu, capaç de desplegar estratègies de caràcter comunitari, d'acord amb uns interessos col·lectius comuns; o com si s'hagués configurat en forma d'una microsocietat homogènia dotada d'uns mecanismes de regulació i de control en el seu interior, amb capacitat per a l'estructuració del seu espai sociocultural. Segons el nostre parer, no és pertinent parlar de "comunitat" en cap d'aquests sentits, almenys en el cas de la immigració majoritària, la marroquina, i tampoc no seria pertinent identificar les associacions com la forma visible i organitzada d'una comunitat.

L'afirmació de la identitat cultural i la dimensió comunitària són un obstacle per al desenvolupament del procés d'integració dels immigrants

Llobregat, és aquesta una de les qüestions centrals entre les preocupacions que suscita la presència d'aquesta immigració. En molts dels contactes mantinguts, la formació de "comunitats" apareix com un obstacle o un

L'estructuració comunitària no pot ser interpretada en un sentit unívoc, com si només fos una força de replegament i de marginalització dels individus que la integren

fre per a una plena integració sociocultural, fet que alhora estimularia la discriminació de la població immigrant.

Les expressions reiterades que mostren aquest temor són les de "comunitats sòlides i tancades" sobre elles mateixes, la de "comunitats impermeables" (a les pautes culturals —valors i normes— de la societat d'instal·lació), la d'una població immigrant replegada sobre ella mateixa.

Les associacions:
passat, present i futur.

L'espai associatiu de la immigració no comunitària

Juan de la Haba Morales

El seu desenvolupament i prolongació en el temps és valorat com un fracàs de la "integració" social i un factor de risc que pot donar lloc a dinàmiques hostils en les relacions entre grups. Un temor, doncs, que se sintetitza en el fet que la vida local pugui en un futur anar conformant-se en un conjunt de comunitats juxtaposades, així com en la qüestió de la *concentració* i la formació de *ghettos* sobre una base "ètnica". Habitualment, no es considera que aquest desenvolupament comunitari, lligat a les suposades "cultures d'origen" i a l'islam, pugui exercir alhora una funció de cohesió interna i un paper d'integració local, regulant els intercanvis amb l'"exterior". D'aquesta manera, la població immigrant, especialment la marroquina, es veu confrontada, en el seu procés d'estructuració, amb un model d'integració manifestament hostil amb les modalitats comunitàries d'inserció en la societat receptora.

Tanmateix, la mirada atenta mostra que l'estructuració comunitària no pot ser interpretada en un sentit unívoc, com si només fos una força de replegament i de marginalització dels individus que la integren. Si prenem com a referència el cas de la immigració llatinoamericana dels anys 70 en municipis com Castelldefels, sòlidament cohesionada en un teixit associatiu dens, sembla confirmar més aviat el contrari.

En aquest sentit, les dades que hem recollit no acrediten l'opinió que el grau d'afecció dels immigrants a la cultura i la societat d'origen sigui una trava o un constrenyiment per a

la "integració" o l'acomodació a la societat receptora (i, per contra, tampoc no confirmen que la similitud entre les cultures originàries i receptors sigui una garantia per a una millor adaptació). El desenvolupament de la immigració internacional al Baix Llobregat sembla confirmar els resultats d'altres estudis en els quals s'observa que el manteniment de pràctiques socioculturals específiques i la mediació d'una determinada pertinença afavoreixen la incorporació i, àdhuc, l'èxit quant a la promoció socioeconòmica en les societats receptors. Hem de tenir en compte, a més, que la cultura de l'individu i la comunitat immigrant no és l'anomenada "cultura d'origen" sinó la que hem de considerar com una *cultura de migració* en la qual es construeix una nova relació tant amb el país i la "cultura d'origen" com amb la societat receptora.

Les expressions associatives de la immigració no comunitària al Baix Llobregat

En la història recent de la vida associativa de la immigració estrangera al Baix Llobregat és possible assenyalar algunes fases clarament diferenciades entre si.³ Les primeres associacions neixen en la dècada dels

Aquesta evolució de la vida associativa posa de manifest, en termes generals, un desplaçament de les visions i expressions associatives fonamentades sobre una dimensió política a unes altres centrades sobre la dimensió sociocultural.

70 entre la immigració llatinoamericana del moment. El caràcter predominant de represaliats i refugiats polítics d'aquests primers immigrants llatinoamericans determinarà en bona mesura el funcionament i els objectius d'aquestes associacions, que van adquirir una destacada visibilitat social i s'inscriviren en l'espai públic. A través d'algunes de les entitats que perduren (Casa Charrúa, que agrupa

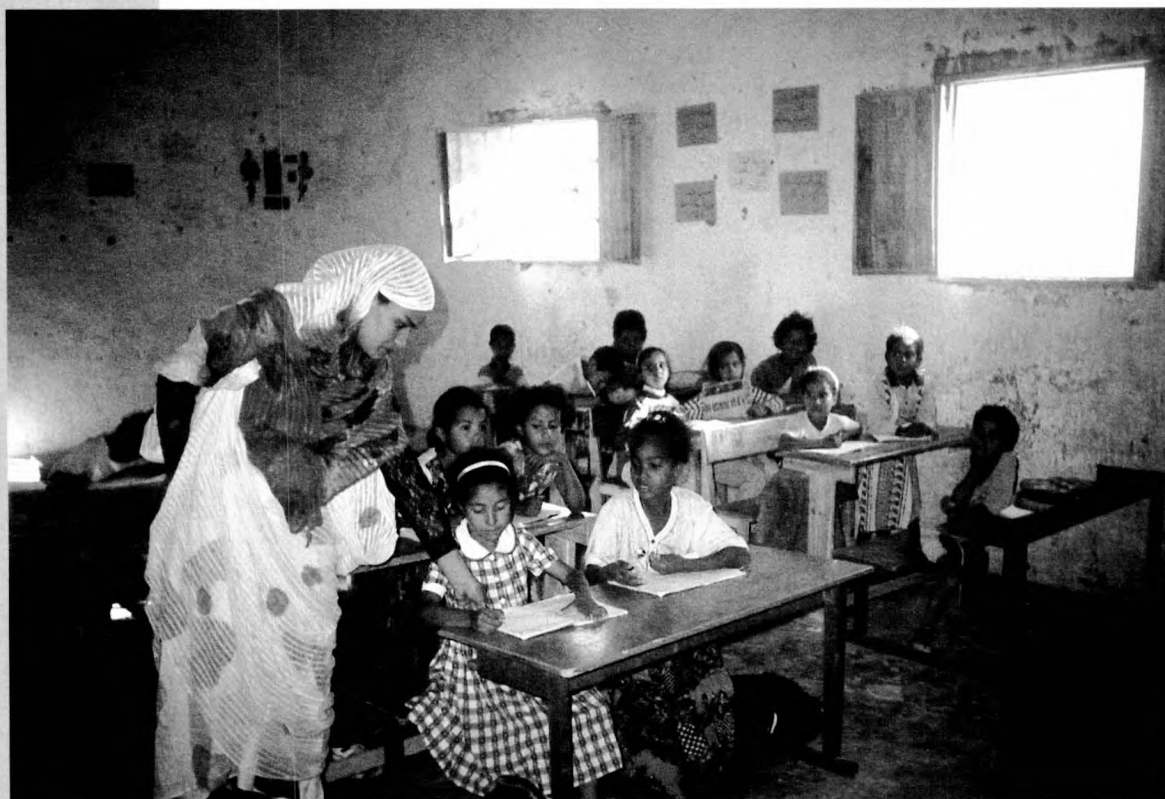
L'espai associatiu de la immigració no comunitària

Juan de la Haba Morales

uruguaïans, copigues, formada per xilens, etc.), aquest associacionisme encara es fa present en la vida local d'alguns municipis, especialment a Castelldefels i el Prat. El paper que han jugat i la seva trajectòria ens ofereix un cas interessant per reflexionar sobre la importància que tant l'associacionisme immigrant com els contextos de recepció, favorables o hostils, tenen per delimitar les modalitats d'integració de la immigració.

En la segona meitat dels 80 es formen els primers intents d'associacionisme negroafricà, principalment per part de col·lectius equatoguineans, com l'Asociación Cultural Rieba Puá (que disposa d'una seu al Prat i que agrupa

lupar un associacionisme entre la immigració marroquina, principalment amb un caràcter sociocultural allunyat del registre polític. Excepte en alguns casos, la majoria d'aquestes darreres temptatives associatives gairebé no han assolit una visibilitat pública ni han aconseguit constituir-se com a estructures de mediació davant la societat receptora. Pel que fa als altres col·lectius immigrants instal·lats al Baix Llobregat, són molt poques les iniciatives associatives que s'han posat en marxa i aconseguit una continuïtat. Entre aquestes podem assenyalar l'Asociación Deportiva Gran Perú i l'ONGD Sarhua, de creació recent, ambdues ubicades a Cornellà (la primera agrupa peruans d'origen quí-

En el curs 1998-99 al Baix llobregat 1.560 alumnes eren de procedència no comunitària. Escola magrebí.

el col·lectiu bubí) o l'associació CADICC (Centro de Armonización y Dinamización Intercultural de Cataluña, amb seu a Cornellà i dedicada a la difusió de la realitat de les societats africanes).

En la dècada dels 90 es posen en marxa diversos intents de desenvol-

txua; la segona, peruans de la regió amazònica).

L'estancament i la manca de consistència d'aquests projectes associatius locals, sembla que portin a una intensificació dels grups i les modalitats informals de relació, sempre més o menys actives entre la població im-

DOSSIER

Les associacions:
passat, present i futur.

L'espai associatiu de la immigració no comunitària

Juan de la Haba Morales

migrant per tal de donar resposta a les necessitats més bàsiques. Per altra banda, en la situació actual, la presència en l'espai públic local dels col·lectius marroquins sembla que passi per una estratègia de visibilitat cultural i, específicament, religiosa.

Aquesta evolució de la vida associativa posa de manifest, en termes generals, un desplaçament de les visions i expressions associatives fonamentades sobre una dimensió política a unes altres centrades sobre la dimensió sociocultural. Aquesta evolució, doncs, no és diferent de la seguida pel conjunt de la cultura associativa comarcal, amb formacions que tendeixen a caracteritzar-se per objectius locals, limitats i específics.⁴

És important observar com les trajectòries socials seguides per unes o altres migracions comporten també la construcció i la conquesta d'un espai associatiu diferent. En aquest sentit, en el marc de la història recent del moviment associatiu immigrant al Baix Llobregat, quines tendències presenta l'espai associatiu de la immigració marroquina? Avancem que, en la fase actual, aquest àmbit associatiu sembla desenvolupar-se en diverses direccions diferents: per un costat, el desenvolupament de l'àmbit relacional informal (sovint invisible), on es retirarien els grups immigrants, sense aconseguir aleshores estructurar un espai de representació. Una altra direcció sembla portar, d'una manera progressiva, a una reorientació de les pautes associatives formals entre la immigració marroquina, en la qual, com veurem, la vida associativa es recolza, en major o menor grau, en la sociabilitat que s'aplega al voltant dels centres religiosos locals.

El cas de les associacions marroquines

La manca d'altres drets sociopolítics fa de les associacions d'immigrants una eina bàsica, si no l'única, per a la intervenció dels immigrants en la

societat receptora. En aquest sentit, entre els sectors immigrants més antics, nombrosos i consolidats al Baix Llobregat, caldria esperar un desenvolupament ferm d'aquesta dimensió.

Tanmateix, si haguéssim de fer un balanç de la vida i el teixit associatiu dels col·lectius immigrants a la comarca, aquest ens apareix amb un baix nivell de desenvolupament, amb algunes excepcions com ara les expressions associatives que perduren en el si de la primera immigració llatinoamericana. El mapa de l'associacionisme *formal* (ja sigui

Tal com deixen entreveure els comentaris dels nostres interlocutors, fora dels grans nuclis urbans com Barcelona és difícil assegurar una base social que sostingui l'activitat de l'associació.

laboral, cultural o polític) registra poques iniciatives i, per tant, poques associacions d'immigrants. Algunes de les que han arribat a néixer han tingut una vida curta (just el temps que ha durat una subvenció o un ajut econòmic, o el temps que ha durat la il·lusió de llurs fundadors, etc.) i altres que encara existeixen viuen en un estat letàrgic, d'inactivitat o decadència prèvia a l'extinció definitiva, afectades sempre per una extrema fragmentació. Algunes només existeixen en els papers.

Aquest mapa de les expressions associatives i socioculturals immigrants se'ns presenta en viu contrast, per no dir antitètic, amb el d'altres poblacions immigrants en altres comarques. Pensem, per exemple, en el cas del variat i dinàmic associacionisme dels immigrants subsaharians a la comarca del Maresme. Aquest panorama no és una especificitat del Baix Llobregat. En termes generals, la xarxa de l'associacionisme marroquí a Espanya és poc extensa, poc consolidada, amb un nombre escàs de membres i en la qual la relació entre les diverses organitzacions és poc

La cultura de migració no és la cultura d'origen.

intensa.

Per donar raó d'aquesta situació peculiar de l'associacionisme marroquí al Baix Llobregat hi ha diversos elements que s'hauran de tenir en consideració:

a) Més enllà dels particularismes associatius dels col·lectius immigrants, l'espai associatiu general de la comarca es mostra poc dinàmic i en una fase de recessió: la taxa d'associacionisme (és a dir, de població que pertany a algun tipus d'associació o entitat) del Baix Llobregat passa del 41,1 l'any 1990 al 39,6 el 1995.

b) Referint-nos al cas particular de la població d'origen marroquí, per una banda s'han de tenir en compte les fractures internes d'aquest

col·lectiu segons la procedència regional, l'origen rural o urbà, la llengua àrab o *xelkha*, la posició social, les divisions polítiques, etc. Aquestes fractures fan que les associacions constituïdes no mantinguin, habitualment, relacions fàcils entre elles.

c) També caldrà fer una anàlisi del paper exercit per les actuacions de les administracions municipals en la promoció o el suport de les formes associatives immigrants, i de la difícil relació d'aquestes amb les administracions.

Un altre factor que sol al·legar-se per explicar la feblesa crònica de les expressions associatives entre la immigració marroquina és l'absència d'una cultura associativa en les regions d'origen. Sense descartar la importància d'aquest aspecte —ja que certament els estils organitzatius formals poden ser una fórmula més o menys estranya en comparació amb la major disposició als reagrupaments informals basats en el parentiu, el paisanatge, la religió, etc.—, no deixa de ser curiós, amb tot, que això mateix no es reproduïx entre els col·lectius marroquins instal·lats en altres països, on podem trobar una vida associativa més densa i rica.

Sobre la base de les informacions aplegades referent a això, podem dir que la capacitat d'organització i la vitalitat i l'arrelament dels moviments associatius immigrants depenen molt més de les vies de participació obertes per la societat receptora i del reconeixement que en reben, que de les suposades "especificitats culturals" d'uns o altres grups immigrants.

Les trajectòries i vicissituds tant de les associacions de tipus sociocultural, com les de tipus parasindical (ATIME, AEME), d'àmbit nacional o local, mostren que, amb algunes excepcions, la supervivència i consolidació del moviment associatiu immigrant resulta molt difícil. No pot oblidar-se, entre d'altres factors, que l'audiència potencial a la qual

L'espai associatiu de la immigració no comunitària

Juan de la Haba Morales

s'han d'adreçar les associacions és no solament heterogènia, sinó també atomitzada i precaritzada.

Els noms d'algunes de les associacions de tipus sociocultural (algunes de vida efímera), en els quals s'eviten les referències nacionals, mostren una vocació per englobar el conjunt de la immigració procedent del nord d'Àfrica: Asociación El Gran Magreb (Cornellà), Asociación Sociocultural Ibn Batuta (ASCIB, Sant Boi i Barcelona), Ibn Khaldun (Viladecans), Asociación sociocultural El Mediterráneo (ASEM, Abrera), etc. Per altra banda, el discurs d'aquestes entitats participa en termes generals de "pluriculturalisme" de l'ambient associatiu, de manera que, tot i que se centren en la recreació de les cultures

de procedència, es presenten obertes a una audiència més general i disposades a la recerca de solidaritats més àmplies, a l'intercanvi i a la relació

En el que és fonamental, avui, en el moment actual del desenvolupament de la pràctica musulmana, podem considerar que es tracta d'un islam de les famílies.

amb altres entitats. Tanmateix, el context en el qual actuen i la fragilitat que les caracteritza fan que sovint aquesta vocació no passi de l'estadi de la retòrica.

En termes generals, els intents associatius no semblen que hagin assolit la necessària inserció espacial en la localitat o en els barris on llur activitat s'ha de desenvolupar. Tal com deixen entreveure els comentaris dels nostres interlocutors, fora dels grans nuclis urbans com Barcelona és difícil assegurar una base social que sostingui l'activitat de l'associació.

Per altra banda, a la manca d'arrelament de la majoria de les associacions s'afegeixen les dificultats per ser reconegudes institucionalment. Molts dels entrevistats en el curs d'aquest estudi han acusat, d'una manera o altra, les administracions públiques de desatendre aquest aspecte de la realitat immigrant. Sol assenyalar-se, en primer lloc, la manca de suports reals de tipus material, la qual cosa comporta una escassa o inexistent infraestructura, ja que els poders locals no faciliten formes de sosteniment econòmic d'aquestes iniciatives associatives. Aquesta manca de mitjans materials té un gran efecte desmobilitzador.

En segon lloc, es posa en relleu l'escassa participació formal que se'ls ofereix en els àmbits locals on s'aborden qüestions que afecten el col·lectiu immigrant, la qual cosa és valorada pels portaveus de les associacions com un no reconeixement institucional en tant que agents que poden exercir un paper de represen-

La religiositat femenina és bàsicament de caràcter privat.

DOSSIER

Les associacions: passat, present i futur.

L'espai associatiu de la immigració no comunitària

Juan de la Haba Morales

tació del col·lectiu immigrant. Els representants de l'associacionisme immigrant consideren que la seva presència és escassa i, fins i tot, menor que la d'altres entitats autòctones de suport a la immigració (polítiques, sindicals, benèfiques).

Dèficits materials i dèficits simbòlics se sumen, doncs, per agreujar la debilitat de l'associacionisme marroquí. Amb tot això, la comunicació entre associacions d'immigrants / administracions locals és molt sovint inexistent. La feble inserció en l'espai local, així com l'escassa capacitat de mediació social de les associacions immigrants, té el seu reflex, a més, en el baix nivell d'interacció entre les diverses associacions, tant entre les associacions d'immigrants com entre aquestes i l'associacionisme local autòcton.

Pel costat dels poders locals hom reconeix la necessitat de comptar amb interlocutors que, entre la població immigrant, podrien exercir, si calgués, un paper de mediació, col·laborant d'alguna manera al manteniment de la pau ciutadana. Això no obstant, hom tendeix a considerar que la majoria de les associacions existents (principalment marroquines) no poden exercir seriosament un paper de consulta o d'interlocució, ja sigui per la seva baixa representativitat, la seva inestabilitat crònica, el baix nivell d'activitat, etc.⁵ El qüestionament de llur representativitat, al mateix temps, porta algunes associacions a una necessitat contínua d'autojustificació i autolegitimació davant les institucions i entre les mateixes associacions.⁶

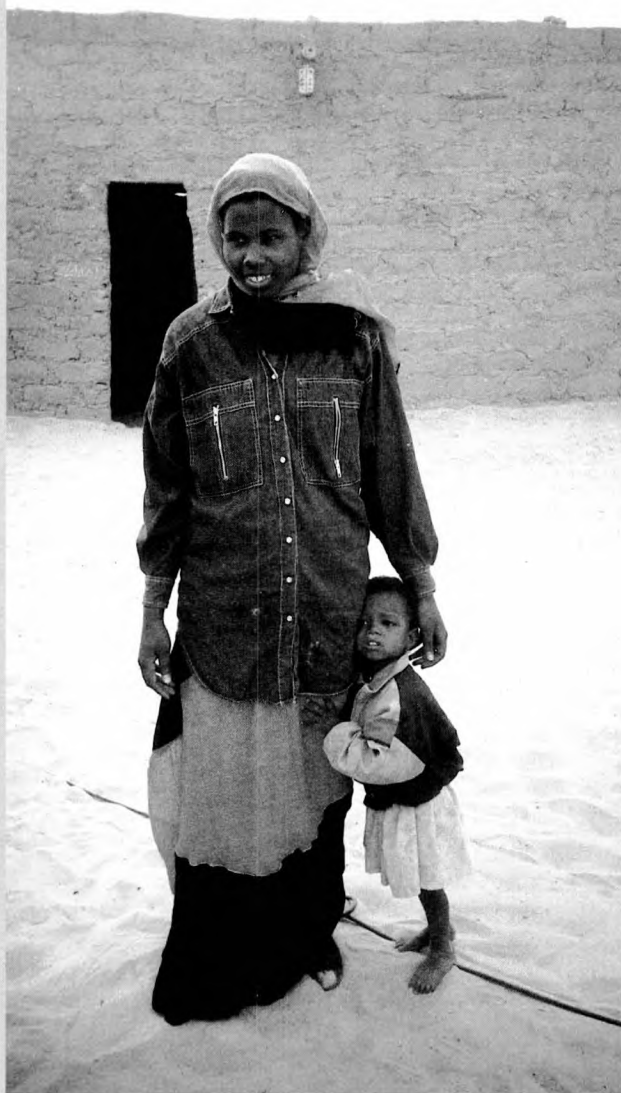
Ens trobem, doncs, davant un panorama en el qual conflueixen diversos

factors que porten a una devaluació de la cultura associativa i a una degradació del paper i l'acció de les associacions d'immigrants. Entre aquests factors, tanmateix, no podem deixar d'insistir en la importància que adquireix l'actuació institucional: els dèficits d'una política clara de col·laboració, de suport o de dinamització, i el pes considerable dels aspectes conjunturals —que exigeixen presentar resultats a curt termini— han limitat el treball associatiu quotidià i frenat en bona mesura el desenvolupament d'un espai associatiu autònom. Es pot sostenir, en aquest sentit, que, a diferència de l'associacionisme polític predominant en anteriors fenòmens migratoris (el cas dels llatinoamericans del *Cono Sur*), els estils associatius i les estratègies d'identitat que les associacions d'immigrants adopten avui estan fortament determinats pel context institucional, és a dir, per les obertures institucionals i pel tipus de relacions que estableixen amb les administracions.

Espais i modalitats de l'islam en el Baix Llobregat

Creiem que no s'exagera si s'afirma que per al conjunt de l'àmbit comarcal, la pràctica religiosa és una de les dimensions de la població immigrant musulmana menys coneguda i estudiada, tot i que sigui un dels aspectes que atorga una major visibilitat social i pública al col·lectiu marroquí. Bé podem considerar, si comparem amb altres aspectes, que el mapa religiós comarcal se'ns presenta avui com un dels més dinàmics i en transformació en el si de la població d'origen marroquí. L'islam, o el que s'ha arribat a anomenar

La immigració femenina procedent del nord d'Àfrica és més minoritària que la procedent d'altres països no comunitaris.

l'islam de la immigració, és avui la segona religió en importància de la comarca. El creixement i l'organització progressiva de la pràctica islàmica està obrint un espai cultural nou en el panorama sociocultural que no ha de ser considerat com un fet anecdòtic o perifèric. Per un altre costat, aquesta és una de les qüestions en les quals la immigració nordafricana suscita recels més grans i desvetlla majors projeccions fantasmagòriques i espantadisses amb vistes al futur pròxim.

L'afirmació de la identitat islàmica entre la immigració marroquina va en estreta relació amb el procés de negociació de la seva instal·lació. Hi

ha un gran paral·lelisme en el temps entre el procés de reconstitució i creació de nuclis familiars i el procés creixent d'organització de la identitat i de les pràctiques religioses. En l'àmbit comarcal, l'islam, tot i que el primer oratori es remunta a la segona meitat dels 80 (a Viladecans), es fa visible en la dècada dels 90. El desenvolupament i l'organització de la dimensió religiosa es percep clarament a partir d'un indicador com és l'augment considerable dels centres de pregària o de culte islàmics que s'han difós per un gran nombre de localitats de la comarca, els quals constitueixen la infraestructura religiosa bàsica. Cal tenir en compte que l'any 1995 es comptabilitzaven cinc "mesquites" —o, en realitat, llocs de culte— habilitats al Baix Llobregat. Aquests centres islàmics es localitzaven en els municipis del Prat, Martorell, Sant Boi, Sant Vicenç dels Horts i Viladecans. En l'actualitat, el nombre d'oratoris s'ha més que duplicat: dos a Martorell, un a Sant Boi, Olesa de Montserrat, el Prat, Viladecans, Esparreguera, Sant Andreu de la Barca, Sant Vicenç dels Horts, Cornellà, Castelldefels i Gavà.

Des de l'obertura dels primers centres de culte a la comarca, es pot assenyalar almenys un canvi de funció i d'orientació de la pràctica musulmana, passant de *l'islam en diàspora* a *l'islam instal·lat*. Amb aquesta evolució, l'àmbit religiós musulmà ve a exercir una important funció de cohesió interna, d'estructuració del col·lectiu marroquí. Les informacions i testimonis reunits coincideixen en el fet que són principalment els caps de família, els immigrants adults amb un temps de residència més prolongada i amb una situació més establitzada, els que protagonitzen la revitalització de la identitat religiosa en la forma d'un *islam de la immigració*. Aquest retrobament amb la pràctica religiosa col·lectiva és un efecte i un mitjà de la instal·lació i estabilització dels immigrants. I amb la reconstitució de les famílies, amb l'arribada de dones i de fills o filles, aquesta pràctica cohesionadora de

DOSSIER

Les associacions: passat, present i futur.

L'espai associatiu de la immigració no comunitària

Juan de la Haba Morales

L'islam es tradueix en un augment clar de la funció de control social del grup envers els seus membres i de garant de la suposada homogeneïtat cultural.

Caldria fer un estudi detallat i una tipologia dels vincles entre el procés migratori i les experiències de la religiositat. És de preveure una varietat de modalitats que gairebé no han estat objecte d'exploració detallada fins ara. En el que és fonamental, avui, en el moment actual del desenvolupament de la pràctica musulmana, podem considerar que es tracta d'un *islam de les famílies*. En la majoria de les localitats de la comarca on els residents marroquins tenen una implantació significativa, aquest islam de la immigració és practicat, viscut i transmès en el cercle de les relacions íntimes de les famílies immigrants, a partir de les visites familiars i entre amics (aquesta dimensió essencialment familiar de la pràctica musulmana és reafirmada per l'ús estès d'antenes "parabòliques" en la majoria de llars marroquines).

Cal tenir en compte que la major part dels centres de pregària i culte oberts a la comarca tenen problemes d'infraestructura, d'espai i de recursos. Aquests centres són autogestionats per cada col·lectiu immigrant local, autofinançats i mantinguts a partir de les quotes (baixes i sovint irregulars) que proporcionen els ma-

teixos practicants, per la qual cosa solen ubicar-se en locals o habitatges de planta baixa modestos i barats, en règim de lloguer⁷, condicions en les quals habitualment només poden disposar d'un sol espai de celebració ritual amb capacitat mitjana per a unes trenta persones. D'aquesta manera, els diferents nuclis immigrants han generat el que J. Moreras en diu una *autogestió organitzativa de l'espai religiós*. Ara bé, en termes generals (i així ho consideren els mateixos practicants musulmans), aquests espais de culte són infradotats per acomplir les seves funcions, com l'ablució o rentat per posar-se en estat de puresa legal, la pregària i, més encara, per a l'educació alcorànica. La limitació d'espai no permet que les dones musulmanes disposin en el mateix centre de culte d'un espai autònom (separat de l'espai destinat als homes) per a les pràctiques rituals, cosa que vol dir que la religiositat femenina continua essent bàsicament de caràcter privat, íntim i en el marc familiar (de fet, àdhuc alguns testimonis semblen apuntar que en les prioritats de les dones marroquines, les carnisseries *halal* ocupen un lloc anterior al dels centres de culte).

Malgrat les seves limitacions, aquest desenvolupament de l'islam de la immigració al Baix Llobregat sembla cada vegada més que entra en una nova etapa orientada a la socialització i transmissió de la cultura islàmica.

La cuina també és un signe d'identitat cultural.

Les associacions:
passat, present i futur.

L'espai associatiu de la immigració no comunitària

Juan de la Haba Morales

Gradualment, el repte crucial és garantir la transmissió i adquisició del coneixement alcorànic i de l'islam com a forma de vida entre els joves: evitar el risc d'una "individualització" de les pràctiques religioses i generar unes estructures alternatives de socialització i control de les noves generacions, que assegurin l'adquisició de les dimensions valoratives, normatives i identitàries. En diverses ocasions se'ns ha manifestat el temor que la "mesquita" acabi essent com una institució pròpia de la "primera generació" d'immigrants consolidats, però incapaç d'enquadrar els adolescents i joves.

D'aquesta manera, es detecta que una preocupació cada cop més important és oferir una via definida, organitzada i permanent per a l'educació religiosa elemental dels nens i nenes de les famílies musulmanes (en l'actualitat, sempre que és possible, aquesta tasca és exercida per l'imam local o per voluntaris). Els interlocutors entrevistats i que es troben més propers a les pràctiques religioses quotidianes, situen aquí una de les qüestions que pot generar més grans tensions i ruptures en l'interior de les famílies i en el col·lectiu immigrant marroquí, sotmès als vents del canvi social que comporta tota migració. Tinguem present que molts joves es troben en un procés avançat d'assimilació i de reformulació cultural. Els immigrants i també els representants de les associacions marroquines interrogats assenyalen que es produeix un bloqueig en la transmissió de la "primera" a la "segona generació", no solament pel que fa a l'educació corànica, sinó també a la transmissió de la llengua àrab i de la cultura marroquina general. Cal tenir en compte que se sol considerar que la llengua àrab ha de ser el vehicle per a l'educació corànica, però el domini de l'àrab està en lent retrocés entre els joves⁸, i a vegades és percebuda com a llengua de poc prestigi, per la qual cosa, amb tot això, els joves adquireixen un coneixement i una instrucció molt insuficient de l'islam.

Volem parar-nos en un últim aspecte: el de les dimensions públiques de la religiositat musulmana, qüestió que ens sembla important atès que, encara que el camp religiós musulmà es troba en procés d'estructuració, s'observa el pas progressiu, tot i que lentament, de l'esfera privada a l'esfera pública.

En el moment actual, no podem considerar que s'hagin desenvolupat estratègies efectives de visibilitat encaminades a aconseguir un reconeixement del fet religiós en l'espai local. En termes globals, doncs, són pocs els intents d'atorgar una dimensió pública a la pràctica musulmana,

I tot i que sembli paradoxal, podem trobar un procés, tant en el món associatiu autòcton com en l'immigrant, en el qual creix el nombre d'associacions alhora que disminueix la vida associativa.

fora d'activitats puntuals celebrades en algunes localitats: la visita d'una representació oficial del consistori a la mesquita, la celebració en algunes ocasions de la pregària musulmana de les festes del final de Ramadà, etc. En general, els practicants musulmans solen comentar críticament la "indiferència" i la desatenció que domina en l'actitud de les administracions envers llurs pràctiques religioses, que la seva identitat musulmana no sigui presa en consideració habitualment, almenys a efectes pràctics, i que no es reconegui realment la necessitat de disposar de cases de culte adequades, col·laborant en la millora dels aspectes més bàsics de les seves instal·lacions (per disminuir, per exemple, els sorolls i altres possibles fonts de molèstia per al veïnat, millorar les condicions de seguretat, etc.).

Amb algunes excepcions, el desconeixement i la distància entre l'islam organitzat a escala local i les administracions locals són mutus, resultat d'una desconfiança recíproca. De fet, en alguns pocs casos, l'entitat

Les associacions:
passat, present i futur.

L'espai associatiu de la immigració no comunitària

Juan de la Haba Morales

religiosa ha reclamat un rol de mediació davant l'Administració local, sense que li sigui reconegut. L'opinió més generalitzada és que l'islam ha de recrear el seu conjunt de tradicions i de representacions religioses, sense adquirir una projecció exterior o pública. En aquest sentit, hem constatat una desconfiança i una resistència clara envers el reconeixement institucional de les organitzacions religioses musulmanes com a interlocutors i, almenys per a una part del col·lectiu, com a portaveus. Per això mateix, les anomenades "mesquites" tampoc no són reconegudes com a organitzacions locals que poden ser representades en els òrgans consultius municipals que en alguns casos han arribat a constituir-se en l'àmbit del Baix Llobregat; no són reconegudes, doncs, com a actors implicats en l'elaboració de les polítiques locals que els afecten com a immigrants, juntament amb els representants d'organitzacions no religioses dels immigrants.

Ens trobem en una situació en la qual l'islam, tal com assenyalen Bernabé López i Nuria del Olmo, es fa present en les xarxes de relacions informals que la immigració marroquina va teixint, tant en el si de les estructures associatives formals com fora d'elles. Però, això no obstant, és absent de la xarxa de relacions formals d'aquestes estructures, essent com són aquestes les que han de servir de pont d'unió entre l'immigrant marroquí i les societats receptores locals o estatals.

Per una altra banda, una gran part de les agrupacions de culte es troben en una situació juridicoadministrativa relativament precària. La majoria d'aquests centres de culte han adoptat la forma legal d'una "associació". Segons hem sabut, només un dels oratoris de la comarca, el de Sant Boi del Llobregat, està integrat a la Comisión Islámica de España (CIE). Això significa que la resta d'oratoris mantenen una posició precària o irregular des del punt de vista jurídic, ja que, amb la firma dels Acords de

Cooperació de l'Estat espanyol amb les comunitats musulmanes (1992), la configuració de l'espai religiós musulmà està subjecta al control de la CIE i les seves prerrogatives poden ser aplicades als centres musulmans (i als ministres del culte) que no demostrin una vinculació o dependència de les associacions que integren la CIE.

El baix nivell d'institucionalització que hem apuntat anteriorment porta al fet que fins ara, l'islam i les qüestions referents a la identificació religiosa no hagin estat objecte de reivindicació pública davant les institucions locals, ni tampoc de debat ideològic directe en la majoria de col·lectius marroquins de la comarca.

Entre les ocasionals reivindicacions lligades a la identitat religiosa, una de les que primer s'ha manifestat és la necessitat de disposar d'espais d'enterrament, que ha estat objecte, en alguns casos, de reclamació explícita davant les autoritats locals (cas, per exemple, de Sant Vicenç dels Horts o de Sant Boi). En termes generals, les administracions públiques no sembla que hagin arribat encara a elaborar una posició comuna i clara pel que fa al cas. Per altra banda, aquesta és una qüestió que cal que es tingui en compte en la mesura que serà una necessitat i una reivindicació que augmentarà, la resolució de la qual implica no solament aspectes pràctics o materials, sinó que mobilitza forts continguts simbòlics per als afectats, relacionats amb la noció de "les arrels", els "llocs de la memòria", etc. L'elecció del lloc d'enterrament en les situacions migratòries ens col·loca enfront de la importància més o menys gran de la "terra natal" o, al contrari, de la reorientació dels projectes migratoris, i ens permet apropar-nos a la problemàtica de la interacció dels immigrants amb la societat receptora. Tot i que caldria no fer interpretacions excessivament unívokes, s'acostuma a entendre la decisió de la inhumació en el lloc on s'ha mort com un últim acte d'integració simbòlica,

DOSSIER

Les associacions:
passat, present i futur.

mentre que el *retorn post-mortem* adquiriria la dimensió d'una última resistència a l'assimilació.

En aquest sentit, és important considerar com un indicador sociològic de la reorientació dels projectes migratoris i les estratègies d'integració, i, específicament, la inscripció en el territori, la reivindicació cada cop més explícita d'una reserva d'espai o secció especial d'enterrament als cementiris civils de la comarca, o d'un cementiri musulmà. Així doncs, tot i que en l'actualitat s'opta per la repatriació dels difunts, la dinàmica sociodemogràfica i sociocultural de la població immigrant comportarà el canvi progressiu de les decisions en aquesta matèria: l'envelliment d'alguns sectors de la immigració marroquina i, també, el creixement en curs de les "segones generacions", cada vegada amb menys vincles amb la "terra natal", amb els "avantpassats", per a les quals el "retorn a les arrels" està mancada de significat en gran mesura, inclinarà al fet que els rituals funeraris, l'enterrament i el dol es facin en els llocs de residència.

Algunes conclusions

Volem tancar aquest article tornant al nostre objectiu principal, és a dir, l'intent d'explorar la vida associativa com un indicador de les formes d'integració social dels col·lectius immigrants. Amb relació a això, la debilitat i, especialment, la fragmentació d'aquest teixit associatiu entre el sector immigrant amb major pes, ens permeten afirmar que:

a) Per una banda, i en comparació amb les poblacions locals, no es pot parlar d'una especificitat exclusiva de la dinàmica associativa dels col·lectius immigrants, puix que la fragilitat és avui un dels trets de l'univers associatiu comarcal. En aquest sentit, i tot i que sembli paradoxal, podem trobar un procés, tant en el món associatiu autòcton com en l'immigrant, en el qual creix el nombre d'associacions alhora que

disminueix la vida associativa.

b) Per l'altra, no sembla que el "bagatge cultural" propi de cada grup immigrant tingui un valor explicatiu rellevant de la poca tendència a associar-se formalment.

c) Per últim, aquesta fragmentació i inestabilitat del teixit associatiu és un indicador de la dèbil cohesió comunitària de la població immigrant, principalment la marroquina.

La situació d'aquesta població al Baix Llobregat no difereix, doncs, de la que posen de manifest altres estudis sobre immigració marroquina en altres llocs, en els quals es mostra que, afectada per un baix nivell de solidaritat interna, per un feble sentiment d'unitat, no ha desenvolupat encara unes estructures relacionals i organitzatives (de tipus laboral, cultural, socioeconòmiques, polítiques o religioses) extenses, visibles públicament, duradores i fortes. D'aquesta manera, la situació actual de la immigració marroquina no ens permet parlar, encara i com hem apuntat abans, d'una "comunitat" estructurada i cohesionada.

Amb tot això, quines perspectives presenta l'associacionisme marroquí al Baix Llobregat? En l'estat actual de la immigració marroquina, així com del coneixement que en tenim, és difícil dilucidar l'evolució que tindrà la vida associativa en el seu si. Com hem apuntat abans, la seva consolidació depèn en alt grau de la seva imbricació en les xarxes de sociabilitat informal. La debilitat d'aquest espai associatiu formal sembla conduir efectivament que l'expansió de la vida i la pràctica religiosa exerceix el rol de les associacions, com un recurs que acaba absorbint i satisfent les necessitats (de relació i sociabilitat, d'ajuda mútua, d'interlocució i negociació amb les societats locals, etc.) que aquestes miren de resoldre en el medi immigrant. Cal, doncs, estar atents a les interaccions entre les entitats religioses i l'associacionisme immi-

Les associacions:
passat, present i futur.

L'espai associatiu de la immigració no comunitària

Juan de la Haba Morales

grant, i més si tenim en compte que el camp religiós musulmà és encara en curs d'estructuració en el conjunt de la comarca.⁹

Quant a la dimensió religiosa, en el treball sobre el terreny hem observat que hi ha una apreciació generalitzada entre molts interlocutors que el procés migratori, en la seva fase d'estabilització, comporta algun tipus de *radicalització* religiosa. Tanmateix, aquestes opinions i imatges dominants sobre el culte musulmà (temor a les actituds de fanatisme o a manifestacions "integrastes" d'un islam "importat", representació de l'islam com a factor de no integració a la cultura local, de fractura en la vida social, generador de problemes de convivència, etc.) resulten si més no paradoxals. Pel que hem pogut percebre sobre les expressions religioses, aquestes representacions difuses i freqüentment tàcites no es corresponen amb la progressiva organització d'unes pràctiques religioses cohesionadores i "d'ordre" la major part de les vegades, d'un islam "tranquil". En aquest sentit, el paper que pot exercir el fet religiós en els processos d'integració no pot ser interpretat de manera unívoca.

El que constatem és més aviat una diversitat d'expressions i de relacions amb la religiositat islàmica, la majoria d'elles expressions inacabades, que estan encara per ser definides, però que, en qualsevol cas, no es poden descriure a partir d'una categoria rígida d'islam. També des d'aquest punt de vista hi ha diversos "islams" viscuts amb diversos significats socials. Aquesta pluralitat, en canvi, sol escapar-se a la percepció de les instàncies competents.¹⁰

Així doncs, el desenvolupament i desplegament d'aquest islam es veu, en major o menor grau, confrontat amb un medi hostil envers qualsevol forma de comunitarisme, tant més si és de base religiosa, que pretengui negociar o servir d'estructura intermediària amb els governs locals per resoldre algunes qüestions de llur

situació.

En relació amb aquesta qüestió, hem de cridar l'atenció sobre la utilització freqüent del factor religiós en el que podem anomenar un *procés d'etnificació* que actua des de diverses instàncies de la societat receptora i que, en el cas de la immigració nord-africana, fa de la seva adscripció religiosa una espècie de "marcador ètnic", com el seu element més notable i caracteritzador. Així, identificada i unificada essencialment com a "musulmana", la societat receptora produeix una etnificació del conjunt d'aquesta població, obviant l'heterogeneïtat que travessa el col·lectiu musulmà i les diverses intensitats amb les quals es produeix l'adhesió a l'islam, o les relacions molt variades que uns grups o altres poden mantenir amb l'islam.

Volem recalcar, per acabar, que fins ara no s'han fet estudis específics que facin veure el paper que la lenta però progressiva estructuració comunitària de la immigració marroquina al Baix Llobregat pot exercir pel que fa a les modalitats d'interrelació i d'integració local d'aquesta població. És necessari, en aquest sentit, comprendre millor la realitat associativa formal i informal, estudiant directament les seves diferents expressions i segons cada sector de població (joves i adults, homes i dones) entre les diverses migracions: clarificar les distintes concepcions de l'associacionisme, identificar els factors dificultadors o facilitadors del seu desenvolupament i consolidació, el paper que exerceixen dintre i fora de cada col·lectiu, etc.¹¹

DOSSIER

Les associacions: passat, present i futur.

NOTES:

1. El següent article és un resum d'alguns dels aspectes explorats en l'estudi "Mapa de la interculturalitat al Baix Llobregat. Aproximació a la realitat social i cultural de la immigració no-comunitària", elaborat per l'Institut Catòlic d'Estudis Socials de Barcelona (ICESB), per encàrrec del Consell Comarcal del Baix Llobregat i el Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat. La recerca que l'autor ha realitzat com a investigador principal es va dur a terme entre els mesos de juliol de 1998 i abril de 1999, i comptà amb la col·laboració de Núria Gil del Campo i de Lúcia Padrós López en les tasques corresponents a la investigació de camp. Coordinació de C. Doncel. Remetem a l'informe general per ampliar les qüestions que aquí tractarem. També es pot trobar en resum general de l'informe en l'article de J. de la Haba, "La immigració extracomunitària al Baix Llobregat: consolidació i diversificació", *Materials del Baix Llobregat*, núm. 5, Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat, 1999.

2. Sovint, l'obertura de les carnisseries *halal* precedeix l'obertura de la mesquita. Amb el creixement del nombre de carnisseries *halal* també s'han creat excorxadors o espais en els excorxadors ja existents (com en l'escorxadors municipal del Prat o en l'escorxadors de Pallegà) que permeten sacrificar els animals segons les prescripcions musulmanes i disposar de la carn *halal* (carn lícita per al consum del creient musulmà). Les carnisseries de la comarca també poden adquirir carn *halal* de l'escorxadors de la localitat pròxima de Castellbisbal. La carn, al marge del seu valor nutricional, posseeix un important valor simbòlic i està present en la majoria d'esdeveniments de la vida col·lectiva del musulmà. No ens entretindrem ara a avaluar el grau d'implantació d'una "infraestructura comercial ètnica", aspecte important en la mesura que és un dels espais on es desenvolupa la sociabilitat interna, informal, d'uns o altres col·lectius immigrants.

3. Atès que l'objecte central del nostre estudi és la immigració no comunitària, en distingir aquestes fases de l'associacionisme immigrant no fem referència a l'associacionisme desenvolupat pels moviments migratoris nacionals. Sobre llur situació es pot veure una anàlisi en X. Bonal, C. Major i X. Miró, *La vida associativa al Baix llobregat. Societat civil i vida quotidiana*, Fundació Jaume Bofill/Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat, pàgs. 51-61.

4. Cal tenir en compte que alguns aspectes que formaven part del món associatiu progressivament s'han anat professionalitzant (l'educació informal i la formació contínua, l'animació i l'oferta d'oci, l'acció social, etc.). La ideologia del "mercat" ha penetrat amb un grau important en la cultura associativa i les associacions s'inscriuen cada cop més en una lògica de "prestació de serveis", mentre que la participació es degrada a una conducta de "consum" d'aquests serveis.

5. En altres casos, en canvi, com seria el de l'intent de crear l'associació Amal a Olesa de Montserrat, promoguda des de l'Administració local, s'ha revelat com una via poc fructífera i problemàtica, el hauria de prevenir contra el paper dirigista de les administracions públiques.

6. Les llacunes que marquen encara avui l'elaboració de les polítiques immigratòries en el cas espanyol, tant a nivell estatal com autonòmic o local, comporten un desenvolupament considerable de les organitzacions generalistes o especialitzades (cíviques, laiques o religioses) que presten el seu suport en forma d'informació, assessorament, assistència o serveis als col·lectius immigrants. En aquest sentit es pot considerar que hi ha una relativa delegació de la gestió de la immigració en aquestes organitzacions (més encara quan es tracta de qüestions referents a la "immigració irregular" i als perills de l'"exclusió social"). Entre alguns sectors de la immigració es fa, tanmateix, una anàlisi crítica de l'efecte que té l'acció d'aquestes organitzacions, atès que consideren que exerceixen, o se'ls atorga, el principal paper d'interlocutors en qüestions d'immigració davant les institucions. L'acció

sociopolítica col·lectiva que correspon als moviments associatius queda, almenys en part, atrofiada pel predomini de la dimensió individualitzada de la prestació de "serveis", que porta en molts casos a afavorir les estratègies individuals de promoció social, així com un tipus d'adhesió o relació amb l'entitat purament instrumental. Aquesta orientació dominant en els poders locals és un element que agreuja les dificultats del moviment associatiu immigrant.

7. Tot i que en algun cas, com en el Prat, el local és propietat de l'*imam*.

8. Diverses entitats ofereixen ensenyament de la llengua àrab al Baix Llobregat: l'Asociación Bayt al. Thaqafa, L'Asociación Sociocultural Ibn Batuta, la desapareguda Alnida o la seva continuadora, L'Asociación Sociocultural El Mediterráneo i el consolat marroquí. Algunes entitats, com Ibn Batuta, estan en procés de negociació amb les administracions públiques competents per a la implantació de l'educació religiosa islàmica en els centres d'ensenyament primari públic on les famílies la sol·liciten.

9. Un dels entrevistats considerava que per a un immigrant marroquí, una associació "és una iniciativa de un mafios o de un progre... En la mezquita es donde cada vez se hacen más cosas. Igual que antes la dialéctica entre la casa de Andalucía y la parroquia".

10. És de preveure que, a mesura que creixi la base numèrica de la població musulmana, s'aniran desenvolupant línies de separació en el camp religiós i es diversificaran les expressions i les formes organitzatives, les línies doctrinals i els discursos, etc. segons nacionalitats o regions d'origen.

11. Hem omès les referències bibliogràfiques bàsiques contingudes en l'informe general, per alleugerir la lectura del text. Ens limitem a assenyalar només els estudis sobre la immigració realitzats en l'àmbit del Baix Llobregat: CABEZAS, N. (1997), *La comunitat marroquina a Sant Boi del Llobregat. Una aproximació sociològica*, Iniciatives i Programes, Sant Boi del Llobregat; CRESPO, R., DELGADO, C. i PASQUAL, O. (1997), *Pla interdepartamental d'immigració dels immigrants estrangers del Baix Llobregat nord*, Diputació de Barcelona; HERRERA, E. (1991), *Los inmigrantes marroquíes en Viladecans. Estudio de las condiciones de vida e integración en Cataluña*. (Inèdit); NARBONA, L. M. (1992), *Marroquíes en Viladecans. Una aproximación al tema de inmigración*, Ajuntament de Viladecans; PASCUAL, J. (1998), *Etnicitat i escolarització: vers la formació d'escoles-ghetto? Discursos d'etnicitat a les escoles del Baix Llobregat sud*. (Inèdit); SANZ GRÀCIA, S. (1997), *Condicions de vida de la població immigrada estrangera al municipi de Vallirana: el cas dels magrebins*, Fundació J. Bofill (inèdit).